

Ivica Nejašmić

*Institut za migracije i narodnosti
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb*

Primljeno: 20.01.1991.

DEPOPULACIJA ISTOČNOJADRANSKIH OTOKA I IZUMIRANJE KAO MOGUĆA DEMOGRAFSKA PERSPEKTIVA

SAŽETAK

U istočnojadranskom otočnom prostoru zabilježen je rast broja stanovnika do 1910, a od tada stalni pad s izuzetkom umjerenog rasta 1981-1991. Danas je otočje, uz brdsko-planinske krajeve, populacijski najslabije područje Hrvatske. Na prostoru koji obuhvaća 5,7 % republičkog teritorija živjelo je 1910. godine 5,0 % stanovništva Hrvatske (današnji teritorijalni obuhvat) da bi 1991. udio bio dvostruko manji. Pokazalo se da je otočje u stoljetnom razdoblju izgubilo sav prirodni priraštaj kao i dio »bazične« populacije (smanjenje broja stanovnika 1880-1991. iznosi 11,2 %, a ako se računa samo »stanovništvo u zemlji«, dakle bez »inozemaca« smanjenje je čak 18,6 %). Glavni činitelj depopulacije jest emigracija (izravno ili s odgodom) i to kao derivat svekolikog zaostajanja otočnog prostora. Procjenjuje se da je 1880-1948. ukupno s naših otoka emigriralo oko 95.000 ljudi (glavnina u prekomorske zemlje). Nakon drugoga svjetskog rata iseljavanje je nastavljeno poprimivši obilježje egzodusa. Zanimljiv je nalaz da su u cijelom razmatranom razdoblju egzistirale osjetne regionalne razlike, prije svega u dinamici i intenzitetu smanjenja broja stanovnika. U razdoblju 1910-1948. najjaču depopulaciju ima srednjodalmatinsko otočje, dok u poslijeratnom prednjači sjevernodalmatinsko (1948-1981. smanjenje iznosi 36,6 %). Pokazalo se da je populacijsko praznjenje najjače zahvatilo skup malih otoka, te jače vanjski od unutrašnjeg otočnog niza. Podaci za naselja govore da depopulira 250 naselja (88 % ukupnog broja naselja), tj. ima manje stanovnika 1981. nego 1948. godine. Među njima je gotovo polovina (47,6 %) imala smanjenje veće od 50 %. Utvrđeno je da je među naseljima u unutrašnjosti otoka dvostruko veći udio depopulacijskih naselja nego što je u skupu otočnih naselja »uz more«. Sudeći po sadašnjim demografskim prilikama među depopulacijskim naseljima dominirat će i dalje degresijski trend. Pomoću demografskih pokazatelja utvrđen je skup od 76 naselja (26,8 % ukupnog broja naselja) koja će najvjerojatnije izumrijeti u doglednoj budućnosti. Najveći je udio budućih »mrtvih sela« na kvarnerskim otocima. Posebice zabrinjava podatak da će od 28 otoka s po jednim naseljem čak njih 14 ostati bez jedine aglomeracije stalnih stanovnika; postat će tek puki geografski pojmovi.

Uvod

Naglašena maritimnost, odnosno izdvojenost od kopna i okruženost morem, uz neke druge prirodno-geografske značajke, stigmatizira otočni prostor stvarajući poseban kolo-plet ambijenta, mentaliteta i društveno-gospodarskih obilježja. Kada je pak riječ o istočnojadranskom otočju redovito se naglašavaju njegove prirodne ljepote. S pravom, dakako! No, sve veću pažnju zaokuplja i osebujna naseljenost te druge demografske značajke.

Prilog 1: Otočna naselja koja će (najvjerojatnije) uzumrijeti u doglednoj budućnosti, prikaz po otocima i otočnim skupinama

Naselje	A	B	C	D
	1	2	3	4
Dobrinj	124	119	14,5	22,2
Garica	147	141	17,5	21,2
Ivan Dobrinjski	42	42	12,3	26,3
Kompelje	4	4	7,1	71,4
Lakmartin	15	15	0,0	28,6
Ljutici	20	16	12,5	33,4
Maršići	6	6	20,0	0,0
Muraj	10	10	0,0	23,1
Radići	0	0	0,0	100,0
Rudine	10	10	25,0	16,7
Sabljići	9	9	21,4	35,8
Žestilac	3	3	16,7	50,0
Županje	37	37	19,6	19,6
KRK (68)(13)*				
ILOVIK (1)(1)	134	124	16,3	15,6
M. SRAKANE (1)(1)	1	1	0,0	50,0
V. SRAKANE (1)(1)	9	9	12,5	44,0
Belej	68	67	13,5	30,2
Beli	36	36	16,7	25,0
Dragozetići	19	16	3,6	43,0
Filozici	9	9	18,1	18,2
Grmov	5	4	8,3	66,8
Ivanje	6	5	0,0	44,5
Lubenice	42	42	15,8	26,3
Mali Podol	5	5	0,0	64,3
Pernat	18	18	3,5	45,5
Petar	7	7	9,5	66,7
Predoštica	8	8	6,7	46,7
Stanić	2	2	0,0	71,4
Štivan	27	27	5,2	46,6
Ustrine	36	36	13,0	21,7
Važminac	5	3	0,0	40,0
Vidovići	21	21	0,0	25,0
Vodice	12	12	20,0	52,0
Vrana	20	19	7,4	26,9
Zbičina	17	17	4,3	26,1
Zbišina	4	4	33,3	33,4
CRES (29)(20)				
KVARNERSKO OTOČJE (115)(36)				
PREMUDA (1)(1)	73	72	19,4	26,5
Zapuntel	44	33	12,2	56,6
Brgulje	56	48	1,3	36,8
Molat	109	86	6,7	33,3
MOLAT (3)(3)				
ZVERINAC (1)(1)	53	51	12,5	45,8
RIVANJ (1)(1)	18	18	10,0	37,9
Mali Iž	177	107	13,2	47,5
IŽ (2)(1)				
RAVA (1)(1)	107	81	12,2	44,9
SESTRUNJ (1)(1)	96	58	9,4	39,6
Veli Rat	132	101	18,6	37,7
Soline	95	72	12,4	49,3
Dragove	128	48	2,6	42,4
Brbinj	163	77	11,5	19,0
Savar	76	46	15,1	48,3
DUGI OTOK (10)(5)				
ŽIRJE (1)(1)	133	92	15,0	54,0
KAPRIJE (1)(1)	127	122	1,2	28,2
SJEVERNODALMATINSKO OTOČJE (63)(16)				
M. DRVENIK (1)(1)	56	52	12,6	52,8
V. DRVENIK (1)(1)	143	135	5,2	40,5
Žedno	97	97	18,4	26,5
Bobovišće	52	45	15,4	14,5
Ložišće	147	141	17,9	25,8
Murvica	29	28	8,1	24,3
BRAČ (22)(3)				
Selca kod Bogomolja	9	9	17,0	76,4
Jagodna	11	11	14,3	21,4
Poljica	84	84	14,6	35,4
Selca kod Starigrada	22	21	14,6	48,8
Velo Grablje	43	39	8,2	36,1
HVAR (23)(5)				
ANDRIJA (1)(1)	2	2	0,0	**
BIŠEVO (1)(1)	14	14	0,0	**
Dračevo Polje	11	11	8,3	54,2
Marinje Zemlje	39	39	3,2	39,9
Oključna	11	5	0,0	37,5
Plisko Polje	21	21	10,7	25,0
Podhumlje	60	44	5,7	35,4
Podselse	31	30	2,6	23,1
Podstražje	35	35	5,8	32,7
Podšpilje	42	37	14,3	28,9
VIS (13)(8)				
SREDNJEDALMATINSKO OTOČJE (73)(21)				
Potirna	14	14	0,0	**
KORČULA (10)(1)				
Ropa	17	16	12,0	23,9
Marenovići	59	59	11,0	18,1
MLJET (14)(2)				
JUŽNODALMATINSKO (33)(3)				
U k u p n o (284)(76)				

*U prvoj zagradi ukupan broj naselja, u drugoj broj naselja »crne« perspektive.

**Porast za 1 ili 2 osobe.

A = Broj stanovnika 1991. ukupno

B = Broj stanovnika 1991. »u zemlji«

C = Udio (%) stanovnika 0-19 god. 1981.

D = Smanjenje (u%) 1981-1991.

Izvor: Dokumentacija 533; Prethodni podaci 1991; tablogram 1-1-2, RZS, 1982.

Tim više što se i »golim okom« može zapaziti da se u otočnom krajoliku odvijaju retrogradni procesi. Podaci demografske statistike i rezultati istraživanja (ranijih i novijih) kažu da je riječ o snažnoj depopulaciji (i njenim pratećim procesima i posljedicama), procesu nastalom početkom 20. stoljeća, a zahuktalom poslije drugoga svjetskog rata.

Desetljećima izloženo gubitku stanovništva danas je otočje (uz brdsko-planinske krajeve) populacijski najslabije područje Hrvatske. Na tom je prostoru, koje obuhvaća 5,7 % republičkog teritorija, godine 1910. živjelo 5,0 % ukupne populacije Hrvatske (današnji teritorijalni obuhvat), da bi danas udio otočne populacije bio dvostruko manji (2,6 % prema popisu 1991).

Glavni činilac depopulacije jest emigracija, i to kao svojevrsni derivat društveno-gospodarskog zaostajanja otočnog prostora. Ta činjenica, osim što je izravno utjecala na smanjenje broja stanovnika, ogleda se i u okljaštrenoj dobnoj strukturi, a to pak razumljivo slabljenje vitalnog potencijala i pad reproduktivne moći. Prema tome, daljnja depopulacija biva sve više prirodna posljedica deformirane dobno-spolne strukture »... jer visoka stopa mortaliteta teško može biti kompenzirana fertilitetom mlađeg stanovništva, čak kada bi se nešto i povećao« (14:41).

Proces demografskog praznjenja otočnog prostora toliko se razmahao da se već 1960-ih moglo reći »... da otoci, osobito oni manji, demografski odumiru« (3:37). Izumiranje kao demografska perspektiva, odnosno iščeznuće naselja kao aglomeracije stalnih stanovnika, nedvojbeno je najzanimljiviji segment budućeg kretanja otočne populacije. Stoga je utvrđivanje skupine naselja »crne« demografske perspektive jedan od ciljeva ovoga rada. Međutim, kako je buduće kretanje odraz prošlih i sadašnjih zbivanja i procesa, valja nam se ukratko osvrnuti i na te relevantne činjenice. Cilj je, dakle, da egzaktnim pokazateljima potkrijepimo opću spoznaju o populacijsko-naseljskom razvitku tog dijela nacionalnog prostora.

Metodološko-tehničke napomene

Ovdje su date važnije napomene, koliko zbog boljeg razumijevanja predočene građe, toliko i radi pomoći onima koji će svoj istraživački interes usmjeriti na otočnu problematiku.

1. Istočnojadranske naseljene otoke razvrstali smo u četiri otočne skupine:

- a) *Kvarnersko otočje*: Krk, Cres, Lošinj, Rab, te skupina manjih otoka;
- b) *Sjevernodalmatinsko otočje*: u ovu skupinu ušao je i otok Pag (zajedno s naseljem Lun koje inače pripada općini Rab) premda je po klasičnoj regionalizaciji dio kvarnerskog otočja (usp. 11); dakle, obuhvaća otoke od Silbe do Krapnja;
- c) *Srednjodalmatinsko otočje*: od Malog Drvenika do Hvara i Visa;
- d) *Južnodalmatinsko otočje*: od Sušca do Koločepa.

2. Otočni naseljski skup ima 284 naselja, a čine ga samostalna naselja prema administrativno-teritorijalnoj podjeli i statističkoj evidenciji korištenoj u popisu 1981. godine (u međuvremenu je naseljski skup porastao na 303 naselja). Praktični razlozi su odredili korištenje naseljskog skupa iz 1981. Naime, podaci o strukturnim obilježjima stanovništva 1991. još nisu obrađeni na razini naselja. Osim toga, odabirom naseljskog skupa

1981. mogli smo koristiti podatke kapitalnog priručnika M. Korenčića: *Naselja i stanovništvo SRH 1857-1971*, koje je autor ovih redaka korigirao prema naseljskom skupu 1981. (za potrebe jednog ranijeg istraživanja). Isto je učinjeno i s podacima za 1991. Tako je poništen utjecaj brojnih promjena naseljskih granica i dobivena konzistentna retrospekcija ukupnog kretanja stanovništva po naseljima za čitavo razmatrano razdoblje. Pod depopulacijskim naseljima u ovoj se analizi razumijevaju ona otočna naselja koja su imala manje stanovnika na kraju nego na početku nekog razdoblja.

3. Otočni i naseljski skup razvrstan je u podskupine za koje smo pretpostavljali da će iskazati različite vrijednosti razmatranih demografskih pokazatelja. To su:

- a) *Veliki otoci* (više od 100 km²): Krk, Cres, Brač, Hvar, Pag, Korčula i Dugi otok; *Srednji otoci* (50-100 km²): Mljet, Vis, Rab, Lošinj, Pašman, Šolta i Ugljan; *Mali otoci* (manji od 50 km²): svi ostali naseljeni otoci i otočići.
- b) *Unutarnji (priobalni) otoci*: Krk, Rab, Pag, Vir, Ugljan, Pašman, Vrgada, Murter, Prvić (kod Šibenika), Zlarin, Krapanj, Mali Drvenik, Veliki Drvenik, Čiovo, Šolta, Brač, Šipan, Korčula i Lopud; *Vanjski otoci*: svi ostali naseljeni otoci.
- c) *Naselja uz more*: 128 naselja; *Naselja u unutrašnjosti otoka*: 156 naselja.
- d) *Naselja prema veličini*: broj stanovnika 1948. godine (dakle, na početku razdoblja u kojem se razmahala depopulacija): do 99, 100-299, 300-499, 500-999, 1000 i više.

4. Po istoj metodologiji popisi 1981. i 1991. obuhvaćali su kontingent »osoba na privremenom radu u inozemstvu i članove obitelji koji s njima borave«. Međutim, popis 1991. godine iskazao je osjetno veći broj »inozemaca« (ukupno na otocima 10 342) nego popis 1981. (ukupno 4 055). Na razini pojedinih naselja razlike su još veće (npr. otok Olib 1981. ima 3 »inozemca«, a 1991. čak 571). Budući da se ne radi o enormnoj emigraciji u tome razdoblju (općenito, iseljavanje u tom desetljeću jenjava u odnosu na ranija), riječ je očito o boljem obuhvatu »inozemaca« 1991, odnosno slabijem 1981. (to su uglavnom »prekomorski inozemci«, a prema nekim procjenama nije obuhvaćeno više od polovine radnika u prekomorskim zemljama; usp. 6:112). Dijelom je broj stanovnika povećan i uslijed »pretvorbe« vikendaša u stalne stanovnike. Većim obuhvatom »inozemaca« zamagljuje se stvarno stanje jer je riječ o revitalizaciji »na papiru«. Stoga smo u analizi, uz podatke o popisanom broju stanovnika (dakle, »stanovništvo u zemlji« i »inozemci«) koristili i »očišćene« podatke uspoređujući »broj stanovnika u zemlji« 1981. i 1991. godine.

5. Popis 1981. zabilježio je na otocima šest opustjelih naselja (po statističkoj terminologiji »naselja bez stalnih stanovnika«). Uz tu skupinu naselja koja praktički nemaju »demografsku perspektivu«, bilo je zanimljivo utvrditi ona naselja koja će u doglednoj budućnosti (otprilike do 2 020.) najvjerojatnije izumrijeti kao aglomeracije stalnih stanovnika, razumije se ukoliko ostanu nepromijenjeni činioci općeg kretanja otočne populacije. U selekcioniranju takvih naselja korišteni su samo demografski parametri. Kriteriji su bili slijedeći:

- I *Negativno prirodno kretanje* u razdoblju 1981-1991,
- II *Veličina naselja 1981. godine*: sitno naselje (do 199 stanovnika) ili malo (200-499) ako je razbijenog tipa (više zaselaka),

III *U razdoblju 1953-1981.* smanjenje broja stanovnika 40 % i više (to je natprosječno smanjenje jer za ukupni depopulacijski naseljski skup u Hrvatskoj smanjenje iznosi 29,4 %; usp. 7),

IV *U razdoblju 1971-1981.* smanjenje broja stanovnika 15 % i više,

V *Udio (%) mladog (0-19 godina) u ukupnom stanovništvu 20 % i manje,*

VI *U razdoblju 1981-1991.* smanjenje broja stanovnika 15 % i više (usporedba 1981-1991. temelji se na »broju stanovnika u zemlji«).

Naselja bez stalnih stanovnika 1981. nisu ušla u odabrani skup. Za izrazito sitna naselja dozvolili smo odstupanje od graničnih vrijednosti jednog od postavljenih kriterija.

6. Retrospekcija demografskog razvitka kao i općih društvenih zbivanja i procesa relevantnih za taj razvitak, prikazana je u dva razdoblja: a) od 1880. do kraja drugoga svjetskog rata (točnije do prvoga poslijeratnog popisa, dakle 1948) i b) poslijeratno razdoblje, dakle 1948-1991. Takva podjela rezultat je činjenice da je poslije drugoga svjetskog rata, uslijed krupnih društvenih i političkih promjena, došlo do ubrzanja demografskih lomova koji su pak do punog izražaja došli upravo u otočnom prostoru.

Otočna naseljenost 1880-1948.

Za naše otoke u razmatranom razdoblju karakteristična je zvonasta distribucija brojnosti stanovništva (tablica 1, slika 1). Do 1910. zabilježen je stalni rast broja stanovnika. To valja povezati s ranom fazom demografske tranzicije koju inače obilježava visoki prirodni priraštaj (smanjenje smrtnosti uz zadržavanje visoke rodnosti). Usporedba s Hrvatskom pak pokazuje da je i u fazi »demografske eksplozije« porast otočne populacije bio osjetno slabiji nego promjena brojnosti opće populacije (prosječna godišnja stopa 0,74 % prema općoj 1,07 %, tablica 2c). Razdoblje 1910-1921. obilježeno je stagnacijom apsolutnog broja stanovnika, da bi od 1921. do 1948. bilo zabilježeno konstantno smanjenje (prosječno godišnje 0,5 %). Najizrazitija divergencija kretanja broja stanovnika otočja i Hrvatske bilo je u razdoblju 1921-1931; Hrvatska bilježi porast prosječno godišnje 1,0 %, a otoci smanjenje 0,5 % (tablica 2c). U razdoblju 1910-1948. smanjenje otočne naseljenosti iznosi 12,3 %, dok se istodobno u Hrvatskoj broj stanovnika povećao (istina skromnih 9,2 %). Prema tome, depopulacija je glavno demografsko obilježje otočnog prostora.

Tablica 1. – Kretanje broja stanovnika na otocima 1880-1948.

Otočje	Broj stanovnika				
	1880.	1910.	1921.	1931.	1948.
	1	2	3	4	5
Kvarnersko	42 201	47 618	45 213	44 950	39 841
Sjevernodalmatinsko	33 670	45 190	49 399	48 173	48 777
Srednjodalmatinsko	47 142	56 547	52 803	47 416	41 296
Južnodalmatinsko	16 871	25 297	27 298	25 940	23 259
U k u p n o	139 884	174 652	174 713	166 479	153 173

Izvor: Izračunato prema podacima za naselja (16). u Korenčić, M., 1979.

Pokazalo se, nadalje, da u prividno homogenom otočnom prostoru postoje osjetne regionalne razlike u dinamici promjene brojnosti stanovništva (tablica 1 i 2, slika 1).

Tablica 2. – Pokazatelji promjene broja otočnog stanovništva i usporedba s Hrvatskom (1880-1948)

a) Indeks 1880 = 100,0

Otočje	Godina					Indeks 1948 1910
	1880.	1910.	1921.	1931.	1948.	
	1	2	3	4	5	6
Kvarnersko	100,0	112,8	107,1	106,5	94,4	83,7
Sjevernodalmatinsko	100,0	134,2	146,7	143,1	144,9	107,9
Srednjodalmatinsko	100,0	120,0	112,0	100,6	87,6	73,0
Južnodalmatinsko	100,0	149,9	161,8	153,8	137,9	91,9
U k u p n o	100,0	124,9	124,9	119,0	109,5	87,7
Hrvatska*	100,0	138,1	137,4	151,0	150,8	109,2

b) Lančani indeks

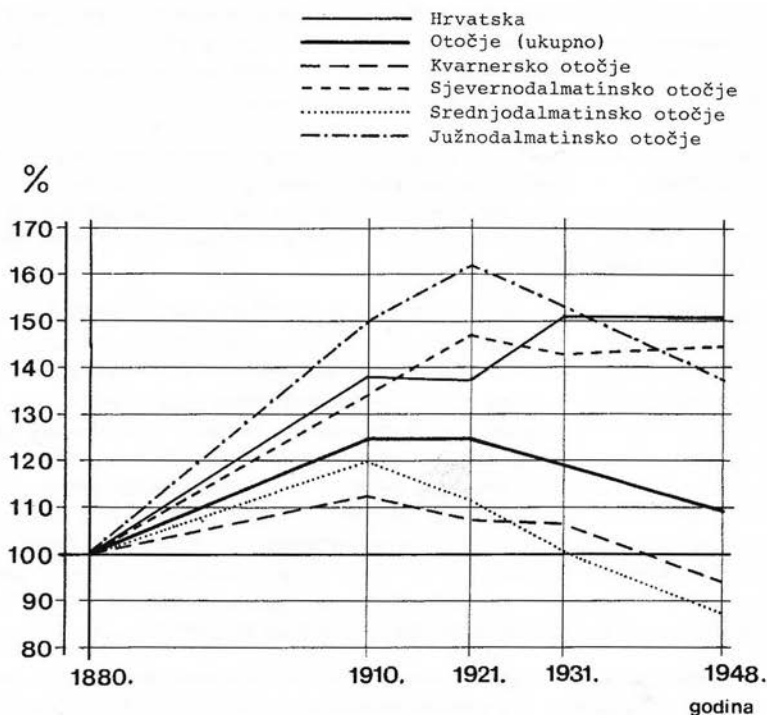
Kvarnersko	–	112,8	94,9	99,4	88,6
Sjevernodalmatinsko	–	134,2	109,3	97,5	101,3
Srednjodalmatinsko	–	120,0	93,4	89,8	87,1
Južnodalmatinsko	–	150,0	107,9	95,0	89,7
U k u p n o	–	124,9	100,0	95,3	92,0
Hrvatska*	–	138,1	99,5	109,9	99,9

c) Prosječna godišnja stopa promjene (%)

	1880- 1910.	1910- 1921.	1921- 1931.	1931- 1948.
Kvarnersko	0,40	-0,47	-0,06	-0,71
Sjevernodalmatinsko	0,97	0,81	-0,25	0,07
Srednjodalmatinsko	0,60	-0,62	-1,08	-0,81
Južnodalmatinsko	1,33	0,69	-0,51	-0,64
U k u p n o	0,74	0,00	-0,48	-0,49
Hrvatska*	1,07	-0,05	0,95	-0,01

* Odnosi se na današnji teritorijalni obuhvat; izvor podataka za Hrvatsku isti kao u tablici 1.

Slika 1. – Usporedni prikaz kretanja broja stanovnika otočnih skupina, cjelokupnog otočja te Hrvatske 1880-1948. (1880=100,0)

U razdoblju populacijske progresije (1880-1910) najveću promjenu bilježi južnodalmatinsko otočje (prosječna godišnja stopa gotovo je dvostruko veća od one za sve otoke, tablica 2c), a najmanju kvarnersko otočje (triput manji porast od onog na južnodalmatinskom otočju). U desetljeću stagnacije (1910-1921) brojčanog kretanja ukupnog stanovništva otoka, sjevernodalmatinska i južnodalmatinska skupina imaju osjetan porast broja stanovnika, dok kvarnerska i srednjodalmatinska skupina otoka bilježe slični intenzitet promjene ali suprotnog predznaka, dakle smanjenje broja stanovnika. Takvo divergentno kretanje odraz je, neprijeporno, kolopleta društveno-gospodarskih činilaca s jakim selektivnim djelovanjem. U fazi smanjenja broja stanovnika (1921-1948) sve otočne skupine gube stanovništvo; razlika je jedino u jakosti promjene. Najslabije smanjenje zapažamo kod sjevernodalmatinskih otoka (može se govoriti o stagnaciji), a najizrazitije kod srednjodalmatinskih (posebice 1921-1931). Na kvarnerskom otočju broj stanovnika 1921-1931. stagnira (zabilježeno je zapravo neznatno smanjenje) da bi se 1931-1948. osjetno smanjio.

Ukupno uzevši, u razdoblju 1910-1948. kretanje broja stanovnika na otocima ima slijedeće osnovno obilježje:

- *kvarnerski*: osjetna depopulacija;
- *sjevernodalmatinski*: stagnacija (porast od 7,9 % u četiri desetljeća praktički je stagnacija, pogotovo ako se zna da je 1948. popisano manje stanovnika nego 1921. godine);

- *srednjodalmatinski*: jaka depopulacija;
- *južnodalmatinski*: slaba depopulacija.

Nameće se samo po sebi pitanje: Koji su uzroci populacijskog pražnjenja naših otoka u razmatranom razdoblju? Odgovor nije jednostavan jer je na djelu niz činilaca koji se u određenim razdobljima višestruko isprepleću. Kao prvo valja imati na umu da je krš (što znači svekolika oskudica plodnog tla), uz naglašenu maritimnost, bezvodicu (ljetne suše s visokim temperaturama osnovno je klimatsko obilježje) i posvemašnji manjak drugih prirodnih resursa, dominantno prirodno-geografsko obilježje otočnog prostora. U okolnostima u kojima je poljoprivreda bila glavna grana gospodarstva, nepovoljni pedološki i klimatski uvjeti činili su »prirodnu« predispoziciju razvitku depopulacije. No, iniciranje i jačanje toga procesa bilo je moguće tek po ispunjenju nekih društvenih pretpostavki i to na lokalnoj i globalnoj razini.

U vrijeme najveće naseljenosti otočje je imalo 55 stanovnika na km² (u račun su ušli samo naseljeni otoci i njihova površina), za pet više nego u cijeloj Dalmaciji, a isto toliko manje nego što je bila relativna gustoća u Hrvatskoj (riječ je o 1910. godini i današnjem teritorijalnom obuhvatu).¹ Mnogo bolji pokazatelj gospodarskih prilika jest agrarna gustoća (broj poljodjelaca na 1 km² poljoprivredne površine). Prenapučenost izražena kroz »višak agrarnog stanovništva« pokazuje da je, primjerice na dalmatinskim otocima, 1931. višak agrarnog stanovništva bio iznad polovice ukupne populacije (procjena iznosi 51 %) (5:316).² Usitnjenost posjeda bila je također bitna gospodarska karakteristika (dijelom je to i posljedica krškog reljefa).³ Na to se nadovezuju i drugi problemi. Seljaštvo bez općeg i stručnog obrazovanja, kmetski ili polukmetski tzv. kolonatski odnos prema vlasniku zemlje, itd. Sve je to kočilo prihvat inovacija i promjenu agrarne strukture. U takvim je okolnostima otočno pučanstvo živjelo u posvemašnjoj oskudici boreći se za golo održanje.⁴

Vinogradarstvo je bilo glavna poljoprivredna djelatnost, posebice na srednjodalmatinskim otocima. O prodaji vina, dakle, zavisio je dobrim dijelom napredak i zastoj u životu otočana. Naime, preko ove kulture prodirali su robno-novčani odnosi, a otoci se otvarali svijetu. To će imati izravnog odraza i na demografska kretanja. Nakon dva desetljeća konjunktura, 1890-ih nastupa vinska kriza,⁵ a jak udarac otočnom gospodarstvu zadala je i kriza brodarstva (»kriza jedrenjaka«). U takvim se društveno-gospodarskim prilikama (opterećenim i visokim prirodnim priraštajem) višak agrarnog stanovništva nije imao gdje zaposliti. Navedeni, kao i brojni drugi opći i posebni činioци (npr. cijepanje kućnih zadru-

¹ Krapanj je bio najnapučeniji, 1166 stanovnika na 0,36 km² što daje relativnu gustoću od 3329 stanovnika na km²; sljedi Prvić (kod Šibenika) 1261, Susak 375, Zlarin 180, Ugljan 169. U slučaju Krapnja i Prvića riječ je više o teorijskoj vrijednosti jer su korišteni posjedi i izvan matičnog otoka.

² Prema R. Bičaniću (2) na Korčuli je 1931. agrarna gustoća bila 326,4; kotaru Preko 313,9; Braču 201,7; Hvaru 194,8 itd. Da je riječ o vrlo visokoj gustoći pokazuje usporedba s nekim kotarima u Slavoniji: Osijek 68,7; Vukovar 62,5; Županja 63,1 itd. R. Bičanić (2;7-8) nadalje navodi da se u to vrijeme u Europi optimalnim smatralo 35-45 poljodjelaca na 1 km² poljoprivredne površine!

³ Primjer otoka Šolte (1990. godine) dobro oslikava prilike na otocima; 300 ha zemljišta bilo je podijeljeno na 6000 parcela (9:107).

⁴ Velike suše, praćenje nerodicom i gladu bile su česte u drugoj polovici 19. stoljeća pa i početkom 20. (posebice na zadarskim otocima) (8:11-17).

⁵ Vinska kriza potpomognuta je nepovoljnim trgovačkim ugovorima (tzv. vinska klauzula u trgovačkom ugovoru Austro-Ugarske s Italijom 1882. godine (10) i pojavom filoksera (1885. godine). Vinogradarski krajevi su time pali u tešku gospodarsku krizu koja je pogadala sve društvene slojeve, od kolona do trgovca (13:161).

ga, zaduženost itd.) uvećavali su potencijalnu i stvarnu prostornu mobilnost stanovništva. Na masovni odlazak »preko mora« usmjerio ih je siloviti razvoj zemalja Novog svijeta, posebice SAD.

U međuratnom razdoblju društveno-gospodarske prilike ostale su više manje neizmijenjene. »Odvodni kanali« prekomorskog iseljavanja bili su osjetno suženi (SAD uvodi restriktivne mjere u imigracijskoj politici), ali to ne znači da iz pojedinih dijelova hrvatskog otočja (primjerice srednjodalmatinskog) nije bilo jačeg iseljavanja (iseljavalo se uglavnom u Južnu Ameriku, Kanadu pa i Australiju).

Tijekom rata i prvih poratnih godina dio otočana iskoristio je mogućnost optiranja i iselio u Italiju, a bilo je i nemalo prebjega. Posebice se to odnosi na cresko-lošinjsku otočnu skupinu (14:43). Iseljavalo se i u druge krajeve Hrvatske i Jugoslavije te Europe, no sve te »struje« ostaju u sjeni prekomorskog iseljavanja.⁶

Kod iseljavanja (a to je bio svojevrsni inovacijski proces zavisan i o raspoloživim informacijama) došao je do punog izražaja i samogenerirajući faktor.⁷ Upravo su otoci postali »krajevi tradicionalnog iseljavanja« u kojima je odlazak mladih i zdravih stanovnika »normalna« stvar koja se sama po sebi razumije.

Među značajnijim činiocima populacijske regresije naših otoka su i dva svjetska rata; nose sa sobom, osim izravnih žrtava; glad, bolesti, zbjegove itd. (riječju, povećali su mortalitet a smanjili natalitet).

Na kraju možemo zaključiti da je emigracija bila glavni činilac smanjenja broja stanovnika na otocima. Da u vrijeme najjačeg iseljavanja nije egzistirao i najviši prirodni priraštaj, depopulacija bi bila još izrazitija. Stanovništvo koje je napuštalo otoke (mahom je to bila mladež) odnosila je za sobom i svoj bioreprodukcijski potencijal. To je odgođeni efekt iseljavanja (»sporogoreći fitilj«), a kakvog je odraza imao na kasnije demografsko kretanje utvrdit ćemo na slijedećim stranicama.

Kretanje broja otočnog stanovništva 1948-1991.

Odgođeni efekti jake prekomorske emigracije i ratnih stradanja došli su do punog izražaja u poslijeratnom razdoblju. Može se reći da je naslijeđena populacijsko-naseljska struktura imala važnu ulogu u razvitku suvremene otočne naseljenosti. Tako je u dijelu otočja (posebice na Cresu i Krku) bilo mnoštvo malih i patuljastih naselja (1948. godine 139 naselja ili 49 % imalo je do 299 stanovnika, tablica 9). Neprijeporno je (u novim društveno-gospodarskim okolnostima) nepovoljna naseljska struktura bila činilac (i to inicijalni) novije emigracije otočana. U skupinu naslijeđenih činilaca svakako spada i više-manje nepromjenjena gospodarska struktura u prvim poratnim godinama, a to znači da

⁶ Procjenjuje se da je od polovice 19. stoljeća do drugoga svjetskog rata iz Dalmacije iselilo oko 135.000 osoba (7). Uz povratnu struju od dvadestak posto, proizlazi da je Dalmacija u tome razdoblju u prekomorskoj emigraciji imala izravni populacijski gubitak od oko 100.000 ljudi. Budući da je s otoka bilo najjače iseljavanje možemo ocijeniti da je više od polovice bilo s otoka (otoci su u ukupnoj populaciji Dalmacije sudjelovali s oko 20 %). Uvažavajući osnovne elemente prirodnog kretanja i opće populacijske dinamike, možemo procijeniti ukupnu emigraciju s istočnojadranskih otoka (dakle, ne samo prekomorsku) u razdoblju 1880-1948. na oko 95.000.

⁷ Kada jednom »pusti korijenje« emigracija se nastavlja čak i onda kada prestanu djelovati inicijalni uzroci. Odvija se, naime, kanalima rodbinstva, prijateljstva i susjedstva, stvarajući tako tradiciju iseljavanja.

Tablica 3: Kretanje broja stanovnika istočnojadranskih otoka 1948-1991.

Otočje	Broj naselja*	Broj stanovnika prema popisu stanovništva**									
						1981.			1991.		
		1948.	1953.	1961.	1971.	u in- svoga ozemstvu u zemlji		u in- svoga ozemstvu u zemlji			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Kvarnersko	115	39.841	37.085	34.351	31.140	32.191.	969	31.222	36.654	1.044	35.610
Sjevernodalmatinsko	63	48.777	47.862	43.845	40.444	30.921	1.626	29.295	33.168	5.982	27.186
Srednjodalmatinsko	73	41.296	41.957	39.655	34.297	32.106	1.083	31.023	33.956	2.024	31.932
Južnodalmatinsko	33	23.259	24.427	22.853	22.476	19.564	377	19.187	20.146	1.292	19.124
U k u p n o	284	153.173	151.331	140.704	128.357	114.782	4.055	110.727	124.194	10.342	113.852

*Naseljski skup: broj samostalnih naselja u vrijeme popisa 1981.

**Za 1981. i 1991. vidjeti metodološke napomene, točka 4.

Izvor: Za 1948, 1953, 1961 i 1971. prema podacima za naselja (16); za 1981. (15); za 1991. (17).

je i dalje egzistirala razmjerno visoka agrarna gustoća (ona je samo ublažena ranijim jakim iseljavanjem); bila je, dakle, i dalje »push« emigracijski faktor.⁸

Iseljavanje u Italiju u sklopu »istarskog egzodusa«, uz odgođeno djelovanje ranije emigracije i ratnih gubitaka, te iseljavanje prema većim centrima na obali (u prvim poslijeratnim godinama), uzrokovalo je već 1948. osjetnu neravnotežu dobne (ali i spolne) strukture populacije. Brač je bio na pragu demografskog starenja, a zahvatilo je već Korčulu i Mljet itd.; demografska starost karakteristična je za Hvar i Vis, a duboka starost za kvarnersko otočje (s izuzetkom Raba) (usp. 7). Prema tome, dobar dio otočne populacije već je početkom razmatranog razdoblja imao takvu dobnu strukturu koja bi *per se* (dakle, bez djelovanja drugih činilaca, prije svega emigracije) s vremenom dovela do demografske regresije.

Uz navedene činioce (uglavnom posebnog obilježja) na kretanje brojnosti otočnog stanovništva, te na druge značajke, imao je bitnog utjecaja i jedan opći činilac: razvojni koncept ubrzane i urbano-bazirane industrijalizacije. Zaostajući i zbog toga u društveno-gospodarskom razvitku otočno stanovništvo, posebice onih otoka koji se nisu pravodobno uključili u turističko privređivanje, dobiva nove poticaje za iseljavanje; odlazak poprima obilježje posvemašnjeg egzodusa. Ta činjenica, sama po sebi, navodi na zaključak da je u poslijeratnom razdoblju riječ o retrogradnom demografskom razvitku otočnog prostora.⁹

Podaci govore da se u poslijeratnom razdoblju, s izuzetkom zadnjeg desetljeća (1981-1991), broj stanovnika stalno smanjuje (tablica 3 i 4a,b,c; slika 2). Od 1948. do 1981. broj otočnog stanovništva smanjen je 25,1 % (istodobno Hrvatska bilježi porat 21,7 %). Od 1981. do 1991. zabilježen je porast i to 8,2 %; no, usporedimo li samo »stanovništvo u zemlji« proizlazi da je porast broja otočne populacije dosta skromniji (iznosi 2,8 %, tab. 4b).

Pokazatelji promjene kažu da je najjača depopulacija zabilježena u razdoblju 1971-1981. (prosječno godišnje -1,12 %), a bila je dosta jaka i 1953-1961. (-0,91), odnosno 1961-1971. (-0,92). Uslijed divergentnog kretanja broja stanovnika otočne i ukupne populacije smanjen je udio otočne populacije u ukupnoj sa 4,05 % (1948) na 2,6 % (1991. godine).

Zapažamo da sve četiri skupine otoka imaju smanjenje broja stanovnika, ali isto tako da su i osjetne razlike u intenzitetu i dinamici promjena. Na prvome mjestu je sjevernodalmatinsko otočje (smanjenje 1948-1991. iznosi 32 %, odnosno 44,3 % ako se izluče »inozemci«). Podsjetimo li se da je ova otočna skupina jedina do 1948. bilježila porast broja stanovnika, lako ćemo zaključiti da je »poslijeratni razvojni koncept« upravo u ovom otočnom prostoru imao pogubne posljedice (posebice to vrijedi za zadarsko otočje u kojem prevladavaju mali otoci udaljeni od kopna). slijedi srednjodalmatinsko te južnodalmatinsko otočje. Posebice je zanimljivo kvarnersko otočje; do 1971. ono ima najjači pad broja stanovnika (21,8 % 1948-1971), da bi od tada imalo porast, i to osjetan u zadnjem desetljeću (1981-1991). Na ovu skupinu odnosi se praktički glavnina ukupnog otočkog porasta u tome desetljeću. Još je jači ponder ove skupine otoka ako se promatra samo promjena broja »stanovnika u zemlji« 1981-1991. No, valja imati na umu da zabilježeni porast »no-

⁸ Određena veličina naselja nužna je pretpostavka punijeg društvenog života. Manja naselja »... često nemaju neophodan minimum ni stanovništva niti materijalnih sredstava potrebnih za realizaciju mnogih aktivnosti koje se u većim naseljima normalno ostvaruju« (1:46).

⁹ Razmatrajući razvoj stanovništva jednog otočnog depopulacijskog područja (općina Cres-Lošinj), A. Wertheimer-Baletić zaključuje: »Glavni činilac smanjenja broja otočnog stanovništva nije, dakle, prirodno kretanje, nego emigracija stanovništva. Naime, stanovništvo se smanjivalo i mnogo prije nego što je prirodno kretanje postalo negativno, pa i u najnovije vrijeme, kad je ono postalo negativno, ono može objasniti tek mali dio pada broja ukupnog stanovništva« (14:38).

si« tek mali broj naselja (polovica ukupne progresije kvarnerskog otočja 1981-1991. pripada dvama otočnim središtima: Lošinju i Krku), dok većina ima depopulacijsko obilježje (više o tome kasnije)!

Tablica 4. – Pokazatelj promjene broja otočnog stanovništva i usporedba s Hrvatskom (1948-1991)

a) Indeks 1948 = 100,0

Otočje	Godina						
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.*	
	1	2	3	4	5	A	B
Kvarnersko	100,0	93,1	86,2	78,2	80,8	92,0	89,4
Sjevernodalmatinsko	100,0	98,1	89,9	82,9	63,4	68,0	55,7
Srednjodalmatinsko	100,0	101,6	96,0	83,1	77,7	82,2	77,3
Južnodalmatinsko	100,0	105,0	98,3	96,6	84,1	87,8	82,2
U k u p n o	100,0	98,9	91,9	83,8	74,9	81,1	74,3
Hrvatska	100,0	104,1	110,0	117,1	121,7	126,0	119,3

b) Lančani indeks

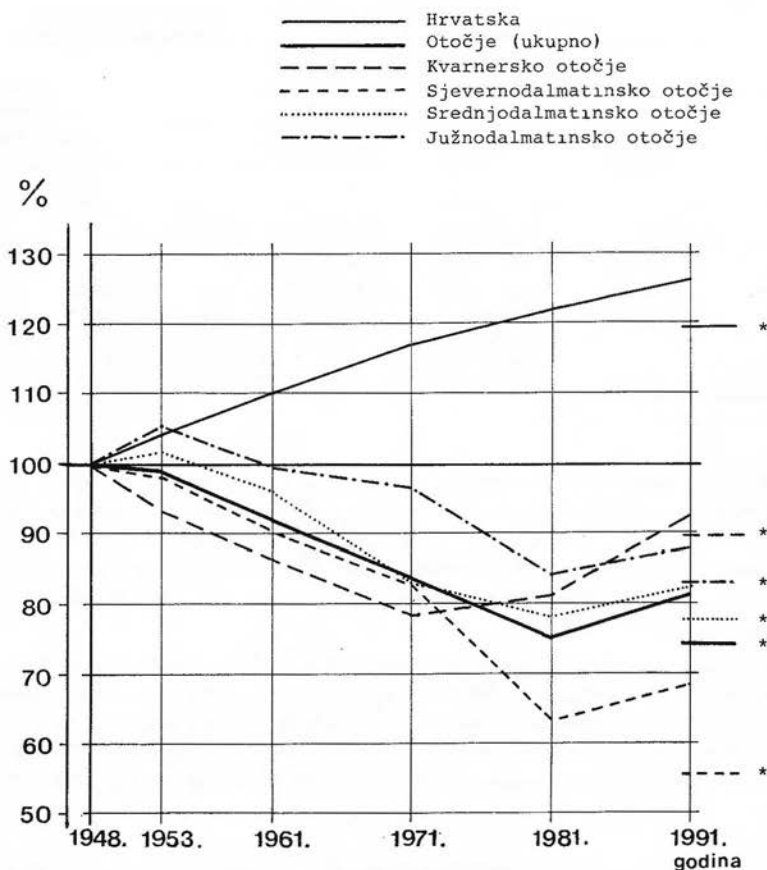
Kvarnersko	–	93,1	92,7	90,7	103,4	113,9	114,1
Srednjodalmatinsko	–	98,1	91,6	92,2	76,5	107,3	98,8
Srednjodalmatinsko	–	101,6	94,5	86,5	93,6	105,8	102,9
Južnodalmatinsko	–	105,0	93,6	98,4	87,0	104,4	99,7
U k u p n o	–	98,9	92,9	91,2	89,4	108,2	102,8
Hrvatska	–	104,1	105,7	106,4	104,0	103,5	102,7

c) Prosječna godišnja stopa promjene

	Međupopisno razdoblje					
	1948-1953.	1953-1961.	1961-1971.	1971-1981.	1981-1991.*	
	1	2	3	4	A	B
Kvarnersko	-1,44	-0,96	-0,98	0,33	1,30	1,31
Sjevernodalmatinsko	-0,38	-1,10	-0,81	-2,67	0,70	-0,75
Srednjodalmatinsko	0,32	-0,71	-1,45	-0,66	0,56	0,28
Južnodalmatinsko	0,98	-0,83	-0,17	-1,39	0,43	-0,03
U k u p n o	-0,24	-0,91	-0,92	-1,12	0,79	0,28
Hrvatska	0,81	0,68	0,62	0,39	0,34	0,26

* Stupac A obuhvaća ukupno popisano stanovništvo, a stupac B samo »stanovništvo u zemlji«, dakle, bez »inozemaca«.

Slika 2. – Usporedni prikaz kretanja broja stanovnika otočnih skupina, cjelokupnog otočja te Hrvatske 1948-1991. (1948=100,0)
* Vrijednost indeksa 1991. prema broju »stanovnika u zemlji«

Što se tiče dinamike smanjenja, zapažamo da najjaču populacijsku depresiju u jednom međupopisnom razdoblju ima sjevernodalmatinsko otočje, -2,67 % prosječno godišnje i to u razdoblju 1971-1981. Slijedi srednjodalmatinsko sa stopom od -1,45 % ali u razdoblju 1961-1971, kvarnersko -1,44 % u razdoblju 1948-1953, te južnodalmatinsko otočje s prosječnom godišnjom stopom promjene broja stanovnika od -1,39 % u razdoblju 1971-1981. Očigledno je da i ovdje vrijedi konstatacija data za ranije razdoblje, da je u naizgled homogenom prostoru, djelovanjem brojnih općih i posebnih činilaca, oblikovana različita dinamika promjene brojnosti stanovništva.

Ranija istraživanja (prevladavaju studije pojedinih otoka) utvrđuju, između ostalog, da je proces depopulacije zahvatio najprije male otoke, posebice one udaljenije od kopna (4:152). Te i slične navode provjerit ćemo i u ovoj analizi!

Na temelju podjele na tri skupine otoka ne može se govoriti o funkcionalnoj vezi između veličine otoka i dubine demografske depresije, ali možemo konstatirati da je praznjenje najjače zahvatilo skupinu malih otoka (tablica 5).

Tablica 5. – Kretanje broja stanovnika 1948-1991, prikaz prema veličini otoka

Otoci	Broj naselja	Broj stanovnika			Indeks* 1991./1948.	
		1948.	1991.*		A	B
			A	B		
	1	2	3	4	5	6
Veliki	174	83 501	71 802	67 423	86,0	80,7
Srednji	63	40 172	34 615	31 373	86,2	78,1
Mali	47	29 500	17 777	15 056	60,3	51,0
U k u p n o	284	153 173	124 194	113 852	81,1	74,3

*Vidjeti napomenu uz tablicu 4.

Izvor: Isti kao za tablicu 3.

Dubinom demografske depresije 1948-1981 (uzeta je 1981. a ne 1991. zbog spomenutog slučaja »inozemaca«) ističu se: u skupini velikih otoka – Cres (smanjenje broja stanovnika 53,5 %) i Dugi otok (51,8 %); u skupini srednjih otoka: Šolta (52,0 %) i Vis (43,0 %); u skupini malih otoka: Andrija (98,2 %), Male Srakane (95,9 %), Biševo (93,8 %), Vele Srakane (86,6 %), Olib (85,3 %), Susak (84,8 %), Drvenik Veli (74,8 %), Žirje (72,7 %) itd. (izvor kao za tablicu 3).

Potvrđen je donekle i navod o jačoj depopulaciji otoka udaljenijih od kopna. Istina, nije testirana funkcionalna veza, ali se i na razini grube podjele (dihotomije) može zapaziti stanovita razlika u intenzitetu (tablica 6). U prilog tome ide i činjenica da su prethodno spomenuti otoci koji se ističu dubinom depresije, mahom (izuzetak su Šolta i Drvenik Veli) pripadaju vanjskom otočnom nizu, a to znači da su i prometno, više-manje, slabo dostupni.

Tablica 6. – Kretanje broja stanovnika 1948-1991, prikaz po skupinama unutarnjih i vanjskih otoka

Otoci	Broj naselja	Broj stanovnika*			Indeks* 1991./1948.	
		1948.	1991.		A	B
			A	B		
	1	2	3	4	5	6
Unutarnji	152	83 804	71 993	65 780	85,8	78,4
Vanjski	132	69 299	52 201	48 072	75,3	69,4
U k u p n o	284	153 173	124 194	113 852	81,1	74,3

*Vidjeti napomenu uz tablicu 4.

Izvor: Isti kao za tablicu 3.

Razmatranje na razini naselja daje jasniju sliku glavnih demografskih procesa u otočnom prostoru. Pokazalo se da među otočnim naseljima svega 34 ili 12 % ima apsolutni porast broja stanovnika 1948-1981. Depopulira, dakle, 250 naselja ili 88 % naseljskog skupa (tablica 7).

Tablica 7. – Kretanje broja stanovnika (porast ili smanjenje) u otočnim naseljima 1948-1981, prikaz po otočnim skupinama

Otočje	Otočna naselja					
	svega		populacijski progresivna		depopulacijska	
	broj	%	broj	udio (%)	broj	udio (%)
	1	2	3	4	5	6
Kvarnersko	115	100,0	12	10,4	103	89,6
Sjevernodalmatinsko	63	100,0	2	3,2	61	96,8
Srednjodalmatinsko	73	100,0	8	11,0	65	89,0
Južnodalmatinsko	33	100,0	12	36,4	21	63,7
U k u p n o	284	100,0	34	12,0	250	88,0

Izvor: Isti kao za tablicu 3.

Podaci za naselja predočeni po otočnim skupinama u velikoj su mjeri, posve razumljivo, sukladni s prethodnim nalazima. Zapažamo, naime, da je najveći udio (96,8 %) depopulacijskih naselja u sjevernodalmatinskom otočju, a slijedi kvarnerska i srednjodalmatinska skupina, dok južnodalmatinska osjetno zaostaje u raširenosti depopulacije (makar je i tu riječ o gotovo dvotrećinskom udjelu).

Tablica 8. – Smanjenje (u %) broja stanovnika depopulacijskih otočnih naselja 1948-1981.

Smanjenje broja stanovnika (u %)	Depopulacijska naselja		
	broj	%	udio (%) u ukupnom broju naselja (N=284)
	1	2	3
0,1 – 10,0	12	4,8	4,2
10,1 – 30,0	48	19,2	16,9
30,1 – 50,0	71	28,4	25,0
50,1 – 70,0	68	27,2	24,9
70,1 – 90,0	39	15,6	13,8
90,1 – 99,9	6	2,4	2,1
100,0 (»mrtva sela«)	6	2,4	2,1
S v e g a	250	100,0	88,0

Izvor: Isti kao za tablicu 3.

U skupini depopulacijskih naselja nalazimo široku skalu vrijednosti demografskog praznjenja. Glavnina naselja bilježi smanjenje broja stanovnika veće od 30 %, a gotovo polovica veće od 50 % (119 naselja ili 47,6 % depopulacijskog naseljskog skupa, odnosno 41,9 % ukupnog; tablica 8).¹⁰ U razmatranom razdoblju šest naselja je izumrlo, postala su »mrtva sela«. Odmaklost i snagu procesa demografskog praznjenja naših otoka, uz predočeno, oslikava i podatak da od četiri općinska središta u Hrvatskoj koja gube stanovništvo (1948-1981) tri su otočna: Pag, Vis i Lastovo (četvrti je Buzet)!

Po svemu sudeći u poslijeratnom razdoblju učvršćeno je »pravilo«: što manje naselje to su veći izgledi da bude još manje. Podjela na pet veličinskih razreda (tablica 9) pokazuje da bi moglo biti govora i o (negativnoj) funkcionalnoj vezi; dakle, što manje naselje to su dublji rovovi demografske depresije. Pokazalo se da je najjače smanjenje broja stanovnika u skupini patuljastih naselja, tj. do 99 stanovnika (53,5 % 1948 = 1981), a potom srednjih i malih naselja (ovaj redosljed pak pokazuje da moguća funkcionalna veza ne bi bila odveć čvrsta). Skupina naselja s 1000 i više stanovnika (to su za otočne prilike velika naselja) bilježi umjerenu depopulaciju (9,8 %). Sukladno depopulaciji ukupnog stanovništva jest i smanjenje prosječne veličine naselja: 1948. 539, a 1981. 404 stanovnika.

Tablica 9. – Otočna naselja prema veličini (broj stanovnika 1948. godine) i promjeni broja stanovnika u razdoblju 1948-1981.

Veličina naselja (1948.)	Otočna naselja				Indeks 1981/1948
	broj	%	broj stanovnika		
			1948.	1981.	
	1	2	3	4	5
Do 99	59	20,8	2 977	1 383	46,5
100 – 299	80	28,2	14 654	7 897	53,9
300 – 499	48	16,9	18 344	9 657	52,6
500 – 999	47	16,5	34 188	20 946	61,3
1000 i više	50	17,6	83 010	74 899	90,2
U k u p n o	284	100,0	153 173	114 782	74,9

Izvor: Isti kao za tablicu 3.

Dosadašnja istraživanja utvrđuju (navodimo primjer otoka Cresca) da je proces iseljavanja najjače zahvatio unutarnja naselja koja su ranije »... zbog izoliranog položaja i autarkičnog gospodarstva, bila potpuno izvan tog procesa (...) proces depopulacije zahvatio je intenzivnije manja unutrašnja naselja, osobito ona prometno posve izdvojena ...« (12:220). Naši podaci, premda na razini grube distinkcije, potvrđuju donekle prethodni navod. Pokazalo se da skup naselja u unutrašnjosti otoka bilježi smanjenje broja stanovnika (1948-1981) 38,9 %, a skup naselja uz more 16,7 %. U zadnjem međupopisnom razdoblju »primorska« naselja imaju rast broja stanovnika (6,7 %), a »unutrašnja« bilježe promjenu istog intenziteta, ali regresivnu.

¹⁰ Takav gubitak stanovništva u većini slučajeva znači (ili ukazuje na perspektivu) zapuštenost, malodušnost i konačno potpuno propadanje pogođenih naselja; izaziva, dakle, ne samo demografske već prije svega društveno-gospodarske probleme, i to tolike da se može govoriti o »sociodemografskoj depresiji«.

Tablica 10. – Kretanje broja stanovnika otočnih naselja 1948-1991, prikaz prema tipu naselja (»uz more«, »u unutrašnjosti otoka«)

Tip naselja	Broj stanovnika*					Indeks*	
	1948.	1981.		1991.		1981(A) 1948.	1991.(B) 1981.(B)
		A	B	A	B		
1	2	3	4	5	6	7	
Uz more	95 656	79 640	76 962	89 598	82 097	83,3	106,7
U unutrašnjosti otoka	57 517	35 142	33 765	34 596	31 755	61,1	94,0
U k u p n o	153 173	114 782	110 727	124 194	113 852	74,9	102,8

*Vidjeti napomenu uz tablicu 4.

Izvor: Isti kao za tablicu 3.

Rekapitulirajući kretanje otočne naseljenosti 1880-1991. valja nam ustvrditi da otočni prostor ima manje stanovnika danas nego na početku tog razdoblja (smanjenje iznosi 11,2 %, a na temelju »stanovništva u zemlji« 1991. smanjenje je čak 18,6 %). Prema tome, možemo zaključiti da je u stoljetnom razdoblju izgubljen sav prirodni priraštaj i dio »bazične« populacije; radi se, dakle, o istinskom »populacijskom krvarenju«. No, osim brojčanog smanjenja stanovništva pogibeljni su i poremaćaji u njegovoj strukturi (dob, spol, školska sprema itd). To će, neprijeporno, imati snažnog utjecaja na buduće kretanje otočne naseljenosti.

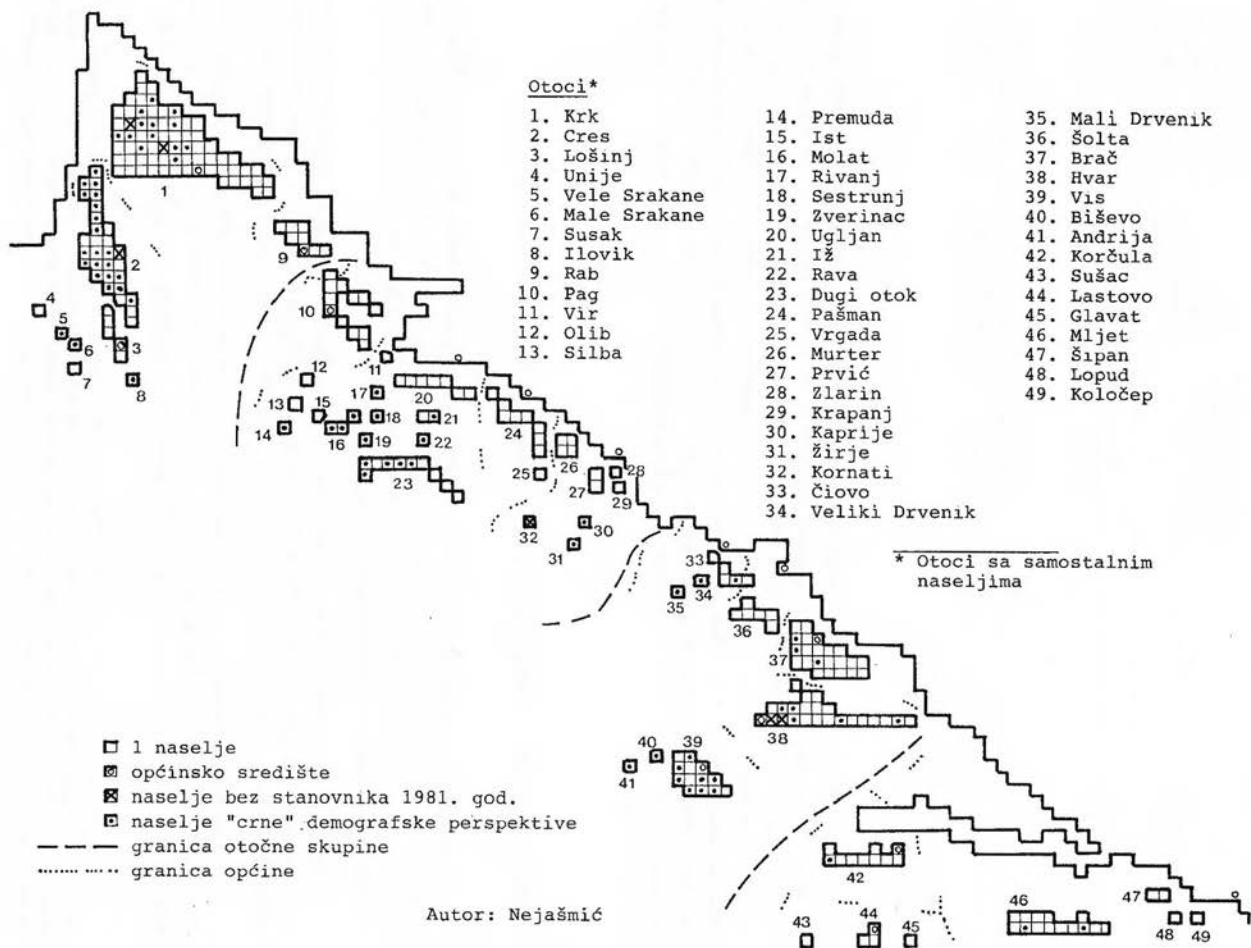
Izumiranje kao demografska perspektiva otočnih naselja

Sudeći po sadašnjim (i ranijim) demografskim prilikama među depopulacijskim naseljima (a to je, vidjeli smo, 9/10 naselja) dominirat će i dalje degresijski trend. Preokret će vjerojatno zabilježiti tek desetak demografski »zdravijih« depopulacijskih naselja s povoljnijim prometno-geografskim položajem.¹¹

Koliki je skup naselja koja će izumrijeti u dolednoj budućnosti (rekli smo ukoliko ostanu nepromijenjeni osnovni činiooci), i kakve su značajke tog skupa? Do odgovora smo pokušali doći pomoću navedenih demografskih kriterija (metodološke napomene, točka 5).

Na temelju parametara I. do V. selekcionirano je 109 naselja ili 38,4 % ukupnog broja otočnih naselja. No, posljednji kriterij (smanjenje broja stanovnika 1981-1991. 15 i više posto) reducirao je taj broj na 76 ili 26,8 % ukupnog naseljskog skupa (tablica 11, slika 3).

¹¹ Za gotovo cjelokupno otočje vrijedi konstatacija koju je dala A. Wertheimer-Baletić za cresko-lošinjsko otočje: »... da su veća mjesta osnovna demografska žarišta na koja treba računati u politici revitalizacije, dok će se proces depopulacije u manjim mjestima neizbježno nastaviti. Manja mjesta ne samo da će gubiti stanovništvo odlaskom ionako malobrojnog mlađeg stanovništva u veća mjesta ili izvan područja općine, nego će izumiranje biti glavni oblik depopulacije tih mjesta« (14:45).

Slika 3: Naselja koja će (najvjerojatnije) izumrijeti u doglednoj budućnosti (standardizirani kartogram)

Tablica 11. – Otočna naselja koja će (najvjerojatnije) izumrijeti u doglednoj budućnosti, prikaz po otočnim i naseljskim skupinama

Otočje Otoci Naselja	Broj naselja (ukupno)	Naselja koja će izumrijeti	
		broj	udio(%) u ukupnom broju
	1	2	3
Kvarnersko	115	36	31,3
Sjevernodalmatinsko	63	16	25,4
Srednjodalmatinsko	73	21	28,8
Južnodalmatinsko	33	3	9,1
Unutarnji otoci	152	19	12,5
Vanjski otoci	132	57	43,2
Naselja uz more	128	18	14,1
Naselja u unutrašnjosti	156	58	37,2
Ukupni naseljski skup	284	76	26,8

Izvor: vidjeti prilog 1.

Sukladno ranije utvrđenim regionalnim razlikama o dosadašnjem kretanju naseljenosti jest i »distribucija« naselja »crne« demografske perspektive.¹² Najveći je udio budućih »mrtvih sela« u kvarnerskoj otočnoj skupini (31,3 %), a najmanji u južnodalmatinskoj (9,1 %) (tablica 11). Pojedinačno, među većim otocima prednjači otok Cres (69 % naselja će izumrijeti), Vis (62 %) i Dugi otok (50 %) (prilog 1, slika 3).¹³ Zapažamo da je riječ o vanjskim otocima. Na Cresu i Visu, uz to, prevladavaju mala naselja smještena u unutrašnjosti otoka. Valja imati na umu da su to značajke koje su ponderirale i dosadašnje demografsko praznjenje naših otoka. Da je geografski položaj značajna odredbenica pokazuje i podatak da je u skupu »unutarnjih« naselja dvostruko veći udio onih koja će izumrijeti nego u skupu »naselja uz more« (tablica 11).

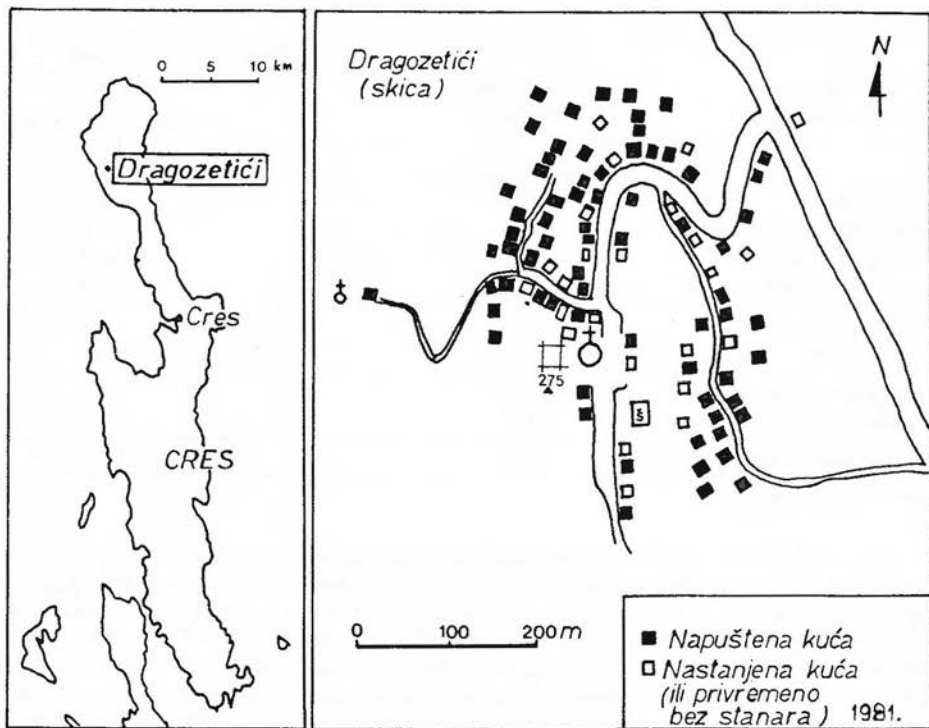
Nadalje, pokazalo se da je razmjerno veliki broj otoka čije je jedino naselje ušlo u skup onih koja će izumrijeti. Takvih je 14 od ukupno 28 otoka s jednim naseljem. Uglavnom je riječ o dvjema skupinama otoka: lošinjskoj (od 5 otoka s jednim naseljem 3 će izumrijeti) i zadarsko-šibenskoj (od 15 takvih otoka bez stanovnika ostat će 7) (prilog 1, slika 3).

U glavnini naselja »crne« demografske perspektive postupno se gasi ekonomski i društveni život, zatvaraju škole, devastira ambijent i gubi identitet. To su sela koja u svakom pogledu propadaju, a njihovi žitelji su prepušteni sudbini i teškim životnim uvjetima. Ovdje dajemo primjer jednog takvog sela i to kroz grafičko predočenje podataka (slika 4).

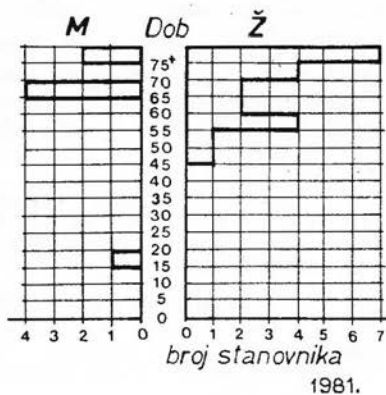
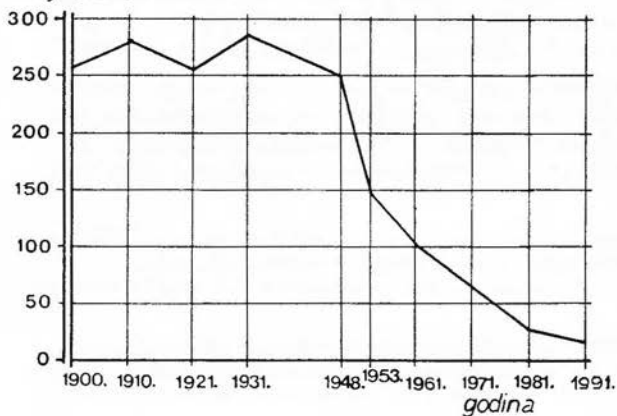
¹² Svijesni smo nedostataka »kabinetskog« selekcioniranja i utvrđivanja koja će naselja izumrijeti a koja ne. Dobiveni skup je više-manje »rastezljiv«. No, u svakom slučaju kontingent predstavlja jezgru skupine budućih »mrtvih« sela. Preciznije utvrđivanje ciljanog skupa moguće je postići tek terenskim radom, čemu kao podloga mogu poslužiti i predočeni nalazi.

¹³ Zbog velikih razlika u veličini naseljeskih atara nije moguće na »normalnoj« karti zapaziti, odnosno prikazati, o kojim je naseljima riječ. Da bi se u prvi plan stavilo naselje kao prostorno-naseljska jedinica valjalo je napraviti uvjetni naseljski kartogram (»standardizirani« kartogram) u kojem svako naselje ima istu površinu, dakle, bez obzira na broj stanovnika ili površinu.

Slika 4: Neka demografska obilježja sela Dragozetići (o. Cres)

Broj stanovnika

Riječ je o Dragozetićima, selu u sjeverozapadnom dijelu otoka Cres. Zbog teško pristupačne obale tog dijela otoka ni relativna blizina mora (1 km) nije izazvala oživljavanje naselja. Desetak ljudi živi od uzgoja ovaca (pretežno za vlastitu prehranu), a po svemu sudeći oni su i posljednji stalni stanovnici. Naselje će očigledno iščeznuti kao stalna ljudska aglomeracija ne dođe li do inovacije kao »deux ex machina«.

Zaključak

Možemo utvrditi da će u istočnojadranskom otočnom prostoru doći do »razrjeđivanja« naseljske strukture, tj. do gašenja stanovitog broja naselja kao aglomeracije stalnih stanovnika; postat će time tek puki geografski pojmovi. Valja reći da je to dobrim dijelom nezaustavljiv proces, odnosno da nema te društvene snage koja može sanirati svako naselje koje odumire. Ta činjenica ujedno pokazuje u kojem pravcu valja djelovati da bi se spriječila depopulacija prostranih dijelova ili čitavih otoka. Nužno je, naime, na pojedinim otocima odabrati ona naselja koja imaju razmjerno dobru demografsku osnovicu te im dati poticajne gospodarske i općedruštvene sadržaje. Takva naselja, čiju bi »perspektivnost« valjalo sveobuhvatno ocijeniti, postala bi dio nove »naseljske armature« s manjim brojem naselja, ali pogodnijima za kvalitetnije (organiziranije) življenje. To ne znači da naselja »crne« demografske perspektive valja prepustiti sudbini. Naprotiv, činjenica da je u njima sve više starih i nemoćnih nužno traži veću društvenu skrb za taj kontingent otočnog stanovništva.

Proces prostorne preraspodjele stanovništva već se ponegdje odvija »sam po sebi« (primjer općine Cres-Lošinj), ali upravo zbog svog stihijskog karaktera ne daje poželjne rezultate. Posebnu pozornost promišljene politike društveno-gospodarskog razvitka valja usmjeriti na male otoke kojima prijeti izumiranje jedinih naselja. Uz puno uvažavanje specifičnosti svakog otoka valja prije svega prevladati svekoliku izoliranost (prometnu, komunikacijsku, medijsku itd). Time bi se stvorili nužni preduvjeti za moguću primjenu drugih mjera i aktivnosti, a sve u cilju usporavanja i zaustavljanja vrlo nepovoljnih demografskih tokova. Ukoliko se pak ništa ne poduzme, ili mjere ne dadu rezultata, dio otočja će postati pustoš što bi, obzirom na vrijednost tog prostora (spomenimo samo ekološku), neprijeporno bio nedopustivi civilizacijski nazadak.

LITERATURA

1. Ban, Milenko. *Naselja u Jugoslaviji i njihov razvoj u periodu 1948-1961.*, Beograd: IDN-CDI, 1970.
2. Bičanić, Rudolf. *Agrarna prenapučenost*, Zagreb: Gospodarska sloga, 1940.
3. Friganović, Mladen. Suvremeni geografski problemi naših otoka, *Geografski horizont*, Zagreb, 1962, br. 1-2, str. 30-41.
4. Friganović, Mladen-Šterc, S. Otok Žirje – primjer depopulacije, degradacije i inovacije života na malom otoku, *Geografski glasnik*, Zagreb, 1981, br. 43, str. 152-157.
5. Lajić, Ivan. Utjecaj društveno-ekonomskih i demografskih promjena na iseljavanje s dalmatinskih otoka u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća, *Migracijske teme*, Zagreb, 1989, br. 4, str. 307-324.
6. Mikačić, Vesna. Regionalni aspekt poslijeratnog iseljavanja iz SR Hrvatske u prekomorske zemlje, *Teme o iseljeništvu*, Zagreb, Centar za istraživanje migracija, sv. 8, 1978.
7. Nejašmić, Ivica. *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb, Globus, 1991.

8. Perić, Šime. Oskudica i glad u Dalmaciji u XIX i početkom XX stoljeća, *Radovi*, Zagreb, Institut za hrvatsku povijest, vol. 13, 1980, str. 1-32.
9. Perić, Šime. Prilog poznavanju gospodarskih prilika otoka Šolte u 19. st., *Geografski glasnik*, Zagreb, 1985, br. 47, str. 105-120.
10. Perić, Ivo. »Vinska klauzula« u pretposljednem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji, *Rad JAZU*, Zagreb, knj. 375, 1978, str. 257-296.
11. Rubić, Ivo. *Naši otoci na Jadranu*, Split, 1952.
12. Stražičić, Nikola. Suvremene tendencije razvoja naselja na otoku Cresu, u: *Spomen zbornik o 30. obljetnici Geografskog društva Hrvatske*, Zagreb: GDH, 1980, str. 213-228.
13. Šidak, J. i dr. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*, Zagreb: Školska knjiga, 1968.
14. Wertheimer-Baletić, Alica. Demografske značajke jednog otočkog depopulacijskog područja – primjer općine Cres-Lošinj, *Ekonomski pregled*, Zagreb, 1979, br. 1-2, str. 35-53.

IZVORI

1. *Dokumentacija 553*, Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1990.
2. Korenčić, Mirko. *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb: JAZU (Djela JAZU, knj. 54), 1979.
3. Popis stanovništva, stanova i domaćinstava 1991, *Prvi rezultati: naselja*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1991. (tablogrami).
4. *Statistički godišnjak Republike Hrvatske 1990*, Zagreb, 1990.

THE DEPOPULATION OF THE EAST ADRIATIC ISLANDS AND THE DYING OUT AS A POSSIBLE DEMOGRAPHIC PERSPECTIVE

SUMMARY

The East Adriatic Island Area has been characterised by population growth until 1910, and from then on by a continuous reduction, with the exception of a slight increase in the period 1981-1991. Today the islands, along with the mountain regions, are the least stabile population area of Croatia. In 1910, in an area which covered 5,7 % of the territory of the Croatian republic, there lived about 5 % of the total population of Croatia (taking into regard the present territory of Croatia). In 1991 this percentage was half the former level. It turned out that in a century the islands had lost all their natural increment, and also a part of their »basic« population (the reduction in the number of inhabitants in the period 1880-1991 was 11.2 %, and if we consider only the »resident population« – i.e. if we exclude people abroad – the reduction amounts to 18.6 %). The major cause of depopulation was emigration (direct or delayed), a derivative of the overall stagnation of the islands. It is estimated that in the period 1880-1948 about 95,000 people emigrated from the Croatian islands (mainly to overseas countries). After the Second World War, emigration began to take on the characteristics of an exodus. It is interesting to note that in the entire period in consideration there were significant regional differences, primarily in the pace and intensity of the reduction of the number of inhabitants. In the period 1910-1948 depopulation was most felt in the Middle Dalmatian islands, and in the post-war period in the North Dalmatian islands (in 1948-1981 the reduction amounted to 36.6 %). It was shown that depopulation effected most heavily the group of small islands, and the outer islands more than the inner islands. Data on individual settlements shows that 250 island settlements (88 % of the total number) are in the phase of depopulation, i.e. they had less inhabitants in 1981 than in 1948. Among them, about a half (47.6 %) had a reduction of more than 50 %. It was found that among settlements in the interior of the islands, the percentage of settlements in depopulation was twice as high as among settlements »along the coast«. Judging

from the present demographic situation settlements in depopulation shall continue to lose their inhabitants. On the basis of certain demographic indices, it was confirmed that a group of 76 settlements shall probably die out in the near future. The highest share of the future »dead settlements« was on the islands of the Kvarnar (Quarnero) area in the North Adriatic. It is particularly disturbing to note that out of 28 islands with only one settlement on them, as many as 14 shall remain totally without a permanent settlement. They shall become mere geographic terms.